

ПОСЛІДОВНІСТЬ ТА ЕТАПИ ПРОЦЕСУ ФОРМУВАННЯ ПРИЙОМІВ РОЗУМОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

SEQUENCE AND STAGES OF THE PROCESS OF FORMATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN'S MENTAL ACTIVITY TECHNIQUES

Здійснено аналіз психолого-педагогічної літератури щодо процесу формування системи прийомів розумової діяльності учнів. Виділено та охарактеризовано етапи, їх послідовність при формуванні у молодших школярів прийомів розумової діяльності. Визначено критерії, за якими визначається рівень сформованості прийомів розумової діяльності. Наведено типи зв'язків між прийомами розумової діяльності учнів.

В результаті аналізу психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження та практики навчання в початковій школі, встановлено, що проблема формування прийомів розумової діяльності учнів продовжує залишатися актуальною.

З метою успішного вирішення практичних завдань сучасної початкової школи, при організації освітнього процесу, потрібно передбачити і спеціально формувати систему прийомів розумової діяльності, необхідних для роботи з будь-якими предметними знаннями.

Процес формування системи прийомів розумової діяльності складається з ряду етапів: попередні етапи – кумуляція, діагностика; основні етапи – осмислення суті прийомів і вивчення їх структури, застосування прийомів, узагальнення прийомів і їх перенесення у нові ситуації.

Сформувати систему прийомів розумової діяльності в учнів можливо тільки в умовах активної пошукової роботи, і, в першу чергу, при виконанні завдань. Організація виконання завдань, на відміну від інших видів навчальної діяльності, максимально сприяє врахуванню індивідуальних особливостей учнів; формуванню як системи знань, так і системи прийомів розумової діяльності.

Незважаючи на значну кількість наукових розвідок, у теорії та практиці навчання необхідно вирішити проблему розробки і використання в освітньому процесі системи частково-пошукових завдань, застосування яких буде сприяти цілеспрямованому підвищенню рівня сформованості у молодших школярів прийомів розумових операцій.

Ключові слова: послідовність та етапи, формування, прийоми розумової діяльності, молодші школярі, критерії, освітній процес, виконання завдань, види навчальної діяльності, система мислення.

An analysis of the psychological and pedagogical literature on the process of forming a system of the pupils' mental activity techniques was conducted. The stages and their sequence in the formation of mental activity techniques in junior schoolchildren were identified and characterized. The criteria used to determine the level of formation of the mental activity techniques were determined. The types of connections between the pupils' mental activity techniques were presented.

As a result of the analysis of the psychological and pedagogical literature on the problem of research and teaching practice in primary school, it is established that the problem of forming pupils' mental activity techniques continues to be relevant.

In order to successfully solve the practical tasks of a modern primary school, when organizing the educational process, it is necessary to foresee and specially form a system of mental activity techniques necessary for working with any subject knowledge.

The process of forming a system of mental activity techniques consists of a number of stages: previous stages – accumulation, diagnostics; main stages – understanding the essence of techniques and studying their structure, applying techniques, generalizing techniques and transferring them to new situations.

It is possible to form a system of mental activity techniques in pupils only in the conditions of active search work, and, first of all, in the process of performing tasks. Organization of fulfilling tasks, in contrast to other types of educational activities, maximally contributes to taking into account pupils' individual characteristics; formation of both the system of knowledge and the system of mental activity techniques.

Despite a significant amount of scientific research, in the theory and practice of teaching, it is necessary to solve the problem of developing and using in the educational process of a system of partial search tasks, the use of which will contribute to a targeted increase in the level of formation of mental operations techniques in junior schoolchildren.

Key words: sequence and stages, formation, techniques of mental activity, junior schoolchildren, criteria, educational process, fulfillment of tasks, types of educational activities, thinking system.

УДК 373.3.015.31(477)(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2022/50.2.32>

Парфілова С.Л.,

канд. пед. наук,
доцент кафедри дошкільної
і початкової освіти

Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка

Шаповалова О.В.,

канд. пед. наук,
доцент кафедри дошкільної і початкової
освіти

Сумського державного педагогічного
університету імені А.С. Макаренка

Забара Л.О.,

вчитель-методист,
Комунальної установи Сумської
спеціалізованої школи І–ІІІ ступенів
ім. Д. Косаренка

Постановка проблеми. Сьогодні в шкільній практиці розроблені і застосовуються різні знання. Однак багато з них спрямовані в основному на заучування та відтворення матеріалу, тобто є репродуктивними. В останні десятиліття з багатьох навчальних предметів створені творчі завдання, які спрямовані на застосування у нестандартних, нових ситуаціях. Але в навчанні практично не розроблені та не використовуються такі види завдань, які передбачають цілеспрямоване застосування школярами прийомів розумової діяльності. Крім

того, при формуванні прийомів розумової діяльності не завжди достатньо уваги приділяється дотриманню послідовності та проходженню учнями всіх етапів даного процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психології і педагогіці створена багата теоретична база, яка дозволяє поставити та вирішити проблему формування в учнів прийомів розумової діяльності: встановлені важливі закономірності та етапи діяльності (Л. С. Виготський, В. В. Давидов, Є. М. Кабанова-Меллер, С. Л. Рубінштейн);

враховані вікові особливості учнів (Н. О. Менчинська, А. В. Петровський); розроблено навчальні завдання (І. Я. Лернер, В. О. Онищук, П. І. Підкасистий, Л. М. Фрідман); виявлені основні закономірності освітнього процесу (Ю. К. Бабанський, В. І. Бондар, В. В. Краєвський, І. В. Малафіїк, О. Я. Савченко).

Дослідження цих вчених доводять, що необхідно застосовувати принцип єдності змістової та процесуальної сторін навчання, який відкидає односторонню предметно-наукову орієнтацію змісту освіти і передбачає, що при організації освітнього процесу слід формувати прийоми розумової діяльності в учнів не лише через зміст знань, але й використовуючи цілеспрямоване озброєння школярів методами добування нових знань – операційними знаннями.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Ми виходимо з того, що для успішного вирішення практичних завдань сучасної початкової школи, при організації освітнього процесу, потрібно передбачити і спеціально формувати систему прийомів розумової діяльності, необхідних для роботи з будь-якими предметними знаннями.

Мета статті – виділити та охарактеризувати етапи ефективного формування у молодших школярів прийомів розумової діяльності.

Виклад основного матеріалу. Процес формування системи прийомів розумової діяльності складається з ряду етапів. Аналіз і узагальнення робіт ряду дослідників [1; 2; 5; 7 та ін.] дозволили нам виділити і охарактеризувати кожен з етапів формування прийомів розумової діяльності на основі спільної діяльності вчителя та учнів.

І. Попередні етапи формування прийомів розумової діяльності.

1-й етап (кумуляція). Цей етап є результатом не тільки освітньої, а всієї пізнавальної діяльності молодших школярів. У них відбувається накопичення досвіду розумової діяльності. Такі прийоми, як аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, класифікація застосовує кожна людина, але частіше за все неусвідомлено і нерідко з похибками, без чіткого уявлення про всю глибину і складність цієї розумової діяльності, з якою пов'язаний кожен, навіть самий елементарний акт мислення. Стихійно сформоване і неусвідомлюване вміння логічно правильно мислити далеко не завжди достатньо для успішного здійснення освітньої діяльності.

2-й етап (діагностика). Вчителю для організації цілеспрямованого процесу формування прийомів розумової діяльності спочатку необхідно визначити рівень їх сформованості в учнів.

Критерії, за якими визначається рівень сформованості прийомів розумової діяльності описані Є. М. Кабановою-Меллер [3],

І. С. Якиманською [7], Н. О. Менчинською [6], А. Біне [1]. Проаналізувавши дані роботи, ми виділили критерії, найбільш відповідні цілям нашого дослідження, так як вони узгоджуються з визначенням сутності поняття «прийом розумової діяльності» та етапами їх формування.

Виділені критерії будемо використовувати для кожного з етапів процесу формування в молодших школярів прийомів розумової діяльності (табл. 1).

Таблиця 1

Критерії сформованості прийомів розумової діяльності

Рівень сформованості прийомів розумової діяльності	Критерії сформованості прийомів розумової діяльності
1-й рівень	Знають сутність і значення прийому
	Визначають завдання, в яких необхідно застосувати прийом
	Знають структуру прийому
2-й рівень	Самостійно правильно виконують завдання
3-й рівень	Самостійно правильно складають і виконують завдання

II. Основні етапи формування прийомів розумової діяльності.

1-й етап (осмислення суті прийомів і вивчення їх структури).

Учні під керівництвом вчителя виконують завдання, яке дозволяє детально відпрацювати структуру прийому розумової діяльності. Цей етап має особливе значення, так як сформувати прийом можна лише послідовно спираючись на перелік складових його дій.

Завдання вчителя на цьому етапі в ході освітнього процесу полягають у наступному:

- 1) акцентувати увагу школярів на сутність прийомів розумової діяльності;
- 2) показувати їх значення в пізнавальній діяльності, в тому числі при виконанні різних завдань;
- 3) запропонувати школярам використовувати логічні схеми прийомів;
- 4) організувати діяльність учнів по застосуванню прийому на практиці при виконанні завдань, в яких чітко простежується структура прийому або його окремі компоненти.

На цьому етапі молодші школярі досягають 1-го (нижчого) рівня сформованості прийому розумової діяльності, оцінка якого проводиться за наступними критеріями: знання сутності і значення прийому; визначення необхідності застосування прийому для виконання конкретного завдання; знання структури прийому.

2-й етап (застосування прийомів).

Учні самостійно на різному матеріалі проводять дії відповідно до засвоєних правил. При цьому

відбувається подальше вдосконалення прийомів, в результаті чого у кожного школяра виробляється спосіб виконання. За часом це найтриваліший етап. Він пронизує всю навчальну роботу молодших школярів. Багаторазове використання прийомів аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення, класифікації в нових ситуаціях, на новому матеріалі стимулює в учнів подальше формування зазначених прийомів.

Учитель, використовуючи різні завдання, створює умови і ситуації, в яких необхідно використовувати прийоми розумової діяльності, стимулює застосування логічних схем. Разом з тим він постійно перевіряє усвідомленість виконання кожного кроку і сприяє застосуванню прийомів для більш глибокого вивчення матеріалу.

На цьому етапі учні досягають 2-го рівня сформованості прийому розумової діяльності, оцінка якого проводиться за наступним критерієм: правильне виконання завдання, адекватного прийому, в якому в явному вигляді представлена вимога застосувати прийом.

3-й етап (узагальнення прийомів і їх перенесення в нові ситуації).

Молодші школярі здійснюють не тільки названі вище дії, але і виконують їх перенесення в інші ситуації, в інші галузі знань. Вони намагаються знайти «свої» способи виконання прийомів, виробляють «свої» правила. Кожен з прийомів «скорочується», схематизується, об'єднується з іншими в загальну оперативну систему мислення.

Завдання вчителя – організувати освітній процес так, щоб учні могли встановлювати зв'язок між окремими прийомами, будувати раціональні прийоми, об'єднуючи вже відомі їм.

На цьому етапі школярі досягають 3-го (вищого) рівня сформованості прийому розумової діяльності, оцінка якого проводиться за наступним критерієм: складання завдань, у яких в явному вигляді не представлена вимога застосувати прийом.

Таким чином, кожен прийом розумової діяльності можна сформувати послідовно на трьох різних рівнях.

Однак ми, як і більшість дослідників [2; 3; 7 та ін.], дотримуємося думки про те, що важливо сформувати не окремі прийоми на певних рівнях, а систему прийомів аналізу та синтезу, порівняння, узагальнення, класифікації, в якій визначено місце кожного з них і їх зв'язку з іншими прийомами.

Ми вважаємо, що система прийомів розумової діяльності молодших школярів повинна містити два типи зв'язків. Дамо характеристику цих типів зв'язків.

1. Горизонтальні зв'язки – прийоми розумової діяльності необхідно формувати в такій послідовності:

аналіз і синтез ↔ порівняння ↔ узагальнення ↔ класифікація.

2. Вертикальні зв'язки – прийоми розумової діяльності (аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, класифікація) повинні бути послідовно сформовані на кожному з рівнів, причому сформувати кожен наступний рівень неможливо без досягнення попередніх. Взаємозв'язок сформованості рівнів прийомів розумової діяльності виражається в тому, що формування кожного з них впливає на рівень і якість засвоєння інших.

Сформувати систему прийомів розумової діяльності в учнів можна тільки в умовах активної пошукової роботи, і, в першу чергу, при виконанні завдань.

Вибір завдань, як засобу формування прийомів розумової діяльності обумовлений характером навчальної діяльності учнів початкової школи та віковими особливостями молодших школярів.

Труднощі молодших школярів полягають в тому, що у них ще не склалася система способів навчальної діяльності, в тому числі і прийомів розумової діяльності. Для їх засвоєння, як показують психолого-педагогічні дослідження [1; 2; 3; 5; 6 та ін.], недостатньо тільки пояснити способи діяльності та ілюструвати їх, хоча і це важливо. Необхідно залучити учнів до безпосередньої розумової діяльності, і, перш за все, до виконання завдань.

Великою перевагою молодшого школяра, як відзначають психологи [4; 6; 7 та ін.], є його готовність до всіх видів навчальної діяльності, які роблять його дорослим у власних очах. Його приваблюють самостійні форми організації навчання, можливість самому будувати свою пізнавальну діяльність, а одним з найбільш ефективних способів її організації є використання в освітньому процесі завдань.

Організація виконання завдань, на відміну від інших видів навчальної діяльності, максимально сприяє врахуванню індивідуальних особливостей учнів; формуванню як системи знань, так і системи прийомів розумової діяльності.

Висновки і перспективи дослідження. Однак, незважаючи на значну кількість наукових розвідок, у теорії та практиці навчання необхідно вирішити проблему розробки та використання в освітньому процесі системи частково-пошукових завдань, застосування яких буде сприяти цілеспрямованому підвищенню рівня сформованості у молодших школярів прийомів розумових операцій.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Біне Альфред. Зміна розумових здібностей. Львів : Літопис, 2000. 430 с.
2. Виготський Л. С. Динаміка розумового розвитку школяра у зв'язку з навчанням. Педагогічна психологія. Київ : Наукова думка, 2008. 332 с.
3. Кабанова-Меллер Е. Н. Формирование приемов умственной деятельности и умственное развитие учащихся. Москва : Просвещение, 1978. 183 с.

4. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. Київ : Рад. шк, 1989. 608 с.

5. Малафіїк І. В. Системно-розвиваюче навчання: суть, досвід, проблеми. *Нова педагогічна думка*. 1999. № 2.

6. Менчинская Н. А. Проблемы учения и умственного развития школьников. *Избранные психологические труды*. Москва : Педагогика, 1989. 224 с.

7. Якіманська І. С. Психологічні критерії якості знань школярів : зб. наук. пр. Харків : «Видавнича група "Основа"», 2005. 143 с.